

איתן קולברג

על מות הקדושים (שהאדה) באסלאם הקלאסי

מובאת כאן הרצאת הבכורה של פרופ' איתן קולברג כחבר האקדמיה. פרופ' קולברג הרצה באספה הכללית הפתוחה של האקדמיה בחנוכה תשנ"ה (ב' בטבת, 5.12.94)

בקרבת המוסלמים נודעת חשיבות עליונה לאופן מותו של האדם: עניין זה קובע את מעמדו בעיני הדורות הבאים ומשפיע ישירות על גורלו בעולם הבא. אין מיתה התופסת מקום מרכזי יותר מאשר מות הקדושים (שהאדה).

יש הקבלה בין המונח הערבי **שהיד** לבין המונח היווני **מרטיס**; בשני המקרים מילה שפירושה "עד" קיבלה מאוחר יותר משמעות נוספת של מי שמת למען אמונתו. בקוראן משמשת המילה **שהיד** בדרך כלל במשמעותה המקורית; בפסוקים בודדים (שבהם היא מופיעה בצורת הרבים **שוהדא**) אפשר לפרשה כמתייחסת אל מי שנפל בקרב, אך אין ודאות שזו אכן כוונת הכתוב. לעומת זה, הרעיון שמי שנהרג למען האל איננו נחשב כמת מופיע בקוראן פעמים מספר. ספרות ה**חדית'** (העוסקת במעשיו ובאמרתיו של הנביא מוחמד) גדושה תיאורים על הגמול הצפוי ל**שהיד**: כל חטאיו יימחקו; הוא יהיה מוגן מפני חיבוט הקבר, יינשא לשבעים ושתיים עלמות גרעדן וישמש מליץ יושר לשבעים מבין קרוביו. רוחו תעלה ישירות השמימה, שם היא תשכון בגופן של ציפורים ירוקות ליד כס הכבוד, עד אשר תושב אל גופו בשעת תחיית המתים, וה**שהיד** יתפוס את מקומו ב"מעון המרטיירים" (**דאר אלשוהדא**) אשר בגן-עדן.

יש שני סוגים עיקריים של **שהיד**, וההבדל ביניהם הוא בטקסי קבורתם. **שוהדא** מהסוג הראשון ידועים כ**שוהדא אלמערכה** (מרטיירים בשדה הקרב) או כ"שוהדא בעולם הזה ובעולם הבא", והם זוכים לטקסי קבורה מיוחדים, ואילו **שוהדא** מהסוג השני נקברים כמוסלמים מן השורה. יש דיונים מפורטים באשר לטקסי הקבורה של **שוהדא אלמערכה**. לדעת חכמי הלכה מוסלמים רבים אין לרחוץ את גופם, יש לקבור אותם בבגדים שבהם נפלו, ואין להתפלל עליהם. הסברים שונים ניתנו לדינים הללו. לדוגמה, מות הקדושים מונע את טומאת המת, לכן אין צורך לרחוץ את הגופה. בגדיו המגואלים בדם של ה**שהיד** ישמשו בעולם הבא הוכחה לכך שמת במלחמה למען אללה; ה**שהיד** איננו נזקק לתפילה, שכן גמולו בעולם הבא מובטח ממילא.

יוחנן פרידמן חירות דתית וכפייה דתית במסורת האסלאם (תקציר)

הקוראן והמסורת הנבואית המוסלמית עוסקים לא מעט בשאלת היחס אשר על המוסלמים לנקוט כלפי דתות אחרות. מקובל לומר שמראשית דרכו עשה האסלאם הבחנה חדה בין היהודים והנוצרים, מחד, לבין עובדי האלילים, מאידך. עובדי האלילים היו חייבים להתאסלם ואילו היהודים והנוצרים הורשו בתנאים מסוימים לדבוק בדתם.

ניסוח מקובל זה טעון תיקון משמעותי. נכון הדבר שבימי המדינה המוסלמית הקדומה ביותר בעיר מדינה היה האסלאם מוכן להכיר בקיומן של דתות אחרות לצדו. אולם לאחר ההצלחות הצבאיות הראשונות נשתנו פני הדברים. הן הקוראן הן המסורת הנבואית החלו לדרוש שכל תושבי חצי האי הערבי יקבלו על עצמם את דת האסלאם. הערבים ברובם המכריע עשו כן, מי מרצון ומי בכפייה. היהודים והנוצרים אשר נשארו דבקים בדתם גורשו מחצי האי. נקבע העיקרון הגורס שחצי האי הערבי יהיה מקום מושבה של דת אחת בלבד, היא דת האסלאם.

לאחר שהמוסלמים כבשו את השטחים הנרחבים במזרח התיכון והיה עליהם לשלוט באימפריה שרוב תושביה כופרים, הם גיבשו גישה אחרת, שתאמה את המצב החדש. הדרישה הגורסת להתאסלם, אשר הדריכה את המוסלמים בראשית דרכם בחצי האי הערבי, פינתה את מקומה להסדר אשר איפשר לכל תושבי האימפריה לדבוק בדתם, אם כי הוטלו עליהם הגבלות שונות שנועדו להבליט את עליונותו של האסלאם ואת נחיתותן של הדתות האחרות. מבחינה זו לא היה הבדל של ממש בין היהודים והנוצרים לבין עובדי האלילים: הדוגמה ההיסטורית החשובה ביותר לעניין זה היא הדוגמה של הודו, אשר מעמד תושביה במשך מאות שנות השלטון המוסלמי היה דומה בעיקרו של דבר למעמדם של היהודים והנוצרים באזורים האחרים של האימפריה.

לאור הדברים האלה אפשר לומר שתושבי חצי האי הערבי (אשר רובם המכריע היו ערבים) נאלצו להתאסלם או לגלות ממקומם, ואילו תושבי שאר האזורים שבהם שלט האסלאם – גם אם היו עובדי אלילים – הורשו להחזיק בדתם, אם כי השלטון המוסלמי הטיל הגבלות שונות על אורח חייהם ועל ההיבטים הפומביים של פולחנם. היו רק שתי קבוצות אשר זכות זו לא ניתנה להן: המושומדים, אשר ההלכה המוסלמית קבעה עונש מוות לאלה מהם שעמדו במריים; והמניכיאים, אשר מעולם לא הוכרו כ"אנשי חסות" הרשאים להחזיק בדתם.

שהועמדו בפני הברירה להתכחש לאמונתם או להיות מוצאים להורג ובחרו באפשרות השנייה (בניגוד לשיעים אחרים שהעדיפו את דרך התקיה, דהיינו: הסתרת האמונה והתחזות כמי שמקבל את דעת היריב על מנת להציל את נפשותיהם). חכמי השיעה קבעו שראוי שאישים בעמדות מנהיגות יבחרו בדרך **השהאדה** כדי לשמש מופת לצאן מרעיתם. בספרות ה**סיירה** (תולדות חייו של הנביא) מושם דגש על הרדיפות שסבלו תומכיו הראשונים של מוחמד, ובייחוד אלה מביניהם שלא הייתה להם הגנה וחסיונות (מנעה). על כמה מהם נמסר ששילמו בחייהם על דבקותם בו. **סומייה**, אמו של עמאר בן יאסר (שהיה מנאמניו הראשונים של הנביא), מתוארת כ**שהידה** הראשונה באסלאם; על-פי המסופר נעץ בה אחד מראשי הכופרים את פגיונו והרגה. ייתכן שהכללתן של מסורות מסוג זה בספרות ה**סיירה** משקפת השפעה שיעית. גם בין המיסטיקנים יש כמה מרטירים מפורסמים. הידוע שבהם הוא **אלחלאג'**, אשר הוצא להורג בבגדד בעינויים קשים בשנת 922, לאחר שהואשם בדברי כפירה. מסופר עליו שהלך אל מותו בשמחה ומתוך כוונה להיות קרבן שיכפר על חטאי עדתו.

בין אלה שנרצחו בשעת עבודת האל שלושה מארבעת הכליפים הראשונים. אחד מהם הוא הכליף השני, **עומר בן אלח'טאב**. על-פי המתואר במקורות אחדים סיפר לו אחד מידידיו חלום שחלם, ולפיו **עומר ימות כשהייד**. תגובתו של **עומר** הייתה: "כיצד אוכל לזכות ב**שהאדה** בשעה שאני נמצא ביניכם בעיר **מדינה** ואינני יוצא להילחם?" אולם לאחר שנדקר למוות (בידי **אבו לואלואה**, שהיה נוצרי או זורואסטרי) הוכתר **עומר** בתואר **שהייד**. סיפור זה שם אפוא בפיו של הכליף את התפיסה המקורית של המושג **שהייד** ובה בעת הוא משקף את הרחבת תחולתו.

הקביעה שמי שמת ממחלה או מתאונה מת מות קדושים מופיעה בקבצי ה**חדית'** הקדומים. שם נזכרים במפורש מי שמתו במגפה, ממחלת ראות או ממחלת מעיים, בטביעה, בשריפה או כתוצאה מהתמוטטות בניין או קיר, וכן נשים שמתו בשעת לידה. יש המסבירים כי העלאתם לדרגת **שוהדאא** היא פיצוי שהאל מפצה אותם על הייסורים שסבלו בעולם הזה.

פרט לאלה שמתו טרם זמנם נחשבים כ"**שוהדאא** בעולם הבא" מי שמתו מוות טבעי בזמן שעסקו בפעילות דתית (כגון עלייה לרגל) או לאחר שחיו חיי צדיקות. בקרב חוגים צופיים נחשב ל**שהייד** מי שמת לאחר שנאבק ביצרו; מאבק זה נודע בשם "ה**ג'האד** הגדול". נוסף לכך נעשו ניסיונות להראות שקיום מצוות שונות כגון תפילה, צום או לימוד שווה בערכו ל**שהאדה** או אפילו עולה עליה.

למרות השינויים שחלו בתפיסת המרטיריות באסלאם, נראה במבט כולל כי דמותם של ה**שוהדאא** שנפלו בשדה הקרב לא הועמה במשך הדורות. יעידו על כך, בין היתר, ההערצה שזכו לה בקרב מלומדים ופשוטי עם כאחד והעובדה שקברותיהם הפכו למוקד עלייה לרגל. בעתות מצוקה או מלחמה (כגון בתקופה הצלבנית) ובימי מתיחות פוליטית והתלהבות דתית עלתה מאוד קרנם של אלה שהקריבו את חייהם למען האסלאם בין שפעלו כבודדים ובין בקבוצות. לא ייפלא אפוא שדווקא בימינו אלה ממשיכה ה**שהאדה**, בגלגולה הרדיקלי ביותר, להיות מוקד משיכה שקשה להגשים בחשיבותו.

יש הסכמה על כך ש**שהייד אלמערכה** הוא מי שיצא לקרב למען דתו של אלה מתוך צפייה לזכות בגמול ממנו בעולם הבא, ומת מייד ובמישרין מהפצעים שנפצע. מעבר לכך הדעות חלוקות: יש המוסיפים ש**שהייד** זה חייב למות בקרב נגד כופרים, ואילו לדעת אחרים מספיק שמותו הוא תוצאה מפעולה בלתי צודקת. מי שיצא לקרב ממניעים פסולים (כגון מתוך רצון להתפאר במעללי הגבורה שלו או מתוך תקווה לזכות בשלל) מכונה "**שהייד** בעולם הזה", אך אין הוא אלא **שהייד** למראית עין. מאחר שרק האל בוחן כליות ולב, יזכה אדם כזה להיקבר על-פי הכללים השמורים ל**שהייד אלמערכה**; אולם עובדה זו לא תעמוד לו בעולם הבא, ויש אומרים שהוא יענש באש הגיהנום.

בספרות ההיסטורית והביוגרפית מופיעים שמות רבים של **שוהדאא אלמערכה** שנפלו בימי חייו של הנביא מוחמד; הם כוללים כמה מבני משפחתו הקרובים, כגון דודו **חמזה** (הידוע כאדון ה**שוהדאא**) ובן-דודו **ג'עפר בן אבי טאלב**. מספר הנופלים בתקופת הכיבושים הגדולים שהחלה לאחר מות הנביא היה גדול לאין שיעור. רבים לחמו באומץ תוך נטילת סיכונים גדולים, והתנהגותם מובאת כדוגמה ל"שאיפה למות קדושים" (טלב **אלשהאדה**). את תחושת הלוחמים אשר חרפו נפשם למות היטיב לתאר המלומד הגדול **אלגזאלי** (מת 1111): "ההנאה המושלמת ביותר היא זו הנכונה ל**שוהדאא** אשר נהרגו למען אלה. זאת משום שכאשר הם מתקדמים לעבר שדה הקרב הם מנתקים עצמם, בתשוקתם לפגוש את אלה, מכל הקושר אותם לעולם הזה, ושמחים להיהרג על מנת לזכות בשביעות רצונם. כאשר הם מתבוננים בעולם הזה, שאותו מכרו מרצונם הטוב תמורת העולם הבא, אין הם מוצאים בו כל עניין, שהרי לבו של המוכר אינו נמשך אל הדבר שאותו מכר; לעומת זאת, כאשר הם מתבוננים בעולם הבא שאותו רכשו ואליו השתוקקו, מה גדולה שמחתם על רכישתם זו!"

דא עקא, שהתנהגות מעין זו נתפסה לעתים כמעשה התאבדות. כאן טמון קושי של ממש, שכן יחסו של האסלאם למתאבד שלילי ביותר: מסורות שונות קובעות שהוא יענש בעולם הבא בכך שייאלץ לשוב ולבצע את הפעולה שבאמצעותה שם קץ לחייו; ויש שגרסו שחטאו של המתאבד חמור אף מזה של הרוצח. למרות שהייתה מודעות להבדל בין התאבדות מתוך מניעים אישיים (כגון עוני או מחלה קשה) לבין **טלב אלשהאדה**, היו מלומדים שהתייחסו אל מי שיצא למשימה שהסיכויים לשוב ממנה בשלום קלושים כאל מי ש"השליך עצמו לאבדון", כמאמר הקוראן. על רקע זה נעשו ניסיונות להגדיר מהו הקו המפריד בין ה**שהאדה** להתאבדות. אחד ממייסדי האסכולה החנפית, **מוחמד בן חסן אלשיבאני** (מת 805) פסק שמותר ללוחם אחד לתקוף אפילו אלף מחיילי האויב בתנאי שיש סיכוי שייצא מהמערכה בשלום או שיפגע באויב לפני שיהרג; בהיעדר סיכוי כזה ראוי מעשהו לגנאי. ואילו מלומד ספרדי בן המאה ה-12 קבע שפעולתו של לוחם בודד נגד צבא שלם מותרת גם כאשר יש עמה סיכון רב, בתנאי שיש סיכוי סביר שפעולה זו תגרום לפגיעה בגופו או ברכושו של האויב, תפיח רוח גבורה בקרב שאר הלוחמים ותפגע במורל האויב.

עם שוך גל הכיבושים הגדולים של ראשית האסלאם פחתו ההזדמנויות לזכות במעמד של **שהייד אלמערכה**; ואולי אין זה מקרה שדווקא באותה תקופה התרחב מאוד מעגל האנשים שתוארו כ**שוהדאא**. אלה ידועים כ"**שוהדאא** בעולם הבא", והם הסוג העיקרי השני של המרטירים. לכאן שייכים בין היתר מי שמתו טרם זמנם מכיוון שהוצאו להורג על אמונתם, נרצחו בשעה שעסקו בעבודת האל או נפטרו ממחלה או מתאונה.

מטבע הדברים הנכונות להיהרג על האמונה באה לידי ביטוי בעיקר בקרב קבוצות מיעוט ובקרב המתנגדים לשלטון הקיים. מבין קבוצות המיעוט השיעים הם הידועים ביותר. היו ביניהם כאלה